

ZBIGNIEW TYSZKA

SOCJOLOGIA RODZINY W POLSCE

I: WPROWADZENIE

Socjologia rodziny jest subdyscypliną socjologii szczegółowej traktującą o społecznych obiektywnych i subiektywnych aspektach rodziny jako grupy społecznej i instytucji społecznej, zajmującą się zarówno wewnętrzną strukturą rodziny, jej wewnętrznymi procesami, jak też jej związkami z dynamiką mikro- i makrostruktury społecznej ujmowanej w kontekście społeczeństwa globalnego.

Rodzina jest kategorią historyczną, zmieniającą się w zależności od epoki. Podstawowymi czynnikami przeobrażającymi rodzinę są zmiany: ogólnocywilizacyjne, ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Na styku epok po nagłych zmianach rodzina przeżywa wewnętrzne konflikty, przechodzi istotne przeobrażenia struktury, funkcji, świadomości swych członków. Rodzina przeobraża się w znacznej mierze poprzez zachodzące wewnątrz niej procesy, ale te procesy wywoływane są w znacznej mierze poprzez zewnętrzne, leżące poza nią przyczyny, wiążące się „w ostatecznej instancji” z przemianami makrostruktury społecznej i całego społeczeństwa globalnego. Zmiany ustrojowe i inne, zaistniałe w powojennym polskim społeczeństwie spowodowały wtórnie bardzo istotne przemiany życia rodzinnego w Polsce, ważne zarówno z ogólnospołecznego punktu widzenia jak i z punktu widzenia życia jednostek. Właśnie te współczesne, przeobrażające się rodziny polskie stały się głównym przedmiotem zainteresowań polskich socjologów rodziny, stanowiąc pasjonujący poznawczo i zarazem ważny społecznie przedmiot badań.

II. POJĘCIA I PROBLEMY

Polska socjologia rodziny posługuje się w zasadzie systemem pojęciowym, którego używają również socjologowie innych krajów, niemniej polscy badacze nadali mu po części pewną specyfikę dzięki swym niektórym propozycjom definicyjnym. Zainteresujemy się podstawowymi po-

jęciami interesującej nas subdyscypliny występującymi w analizach kontynuowanych przez polskich socjologów.

Rodzina jest to instytucja i zarazem grupa społeczna oparta na więziach małżeńskich, więzi pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji.

Najbardziej uniwersalną definicją, rodziny obejmującą jej wszystkie formy egzystencji w różnych epokach i kulturach jest zastosowane przez J. Sirjamaki jej określenie poprzez wymienienie jej 4 uniwersalnych jednocześnie i powszechnie występujących funkcji. Rodzina — to instytucja społeczna wypełniająca równocześnie funkcje: seksualną, materialno-ekonomiczną, prokreacyjną i socjalizacyjno-wychowawczą. Podane powyżej definicje rodziny funkcjonują w polskiej socjologii rodziny — szczególnie ta pierwsza.

Małżeństwo, uważane za „trzon” rodziny, jest legalnym, względnie trwałym związkiem kobiety i mężczyzny powołanym w celu wspólnego pożycia, współpracy dla dobra rodziny, a więc głównie wychowywania dzieci oraz wzajemnej pomocy. W grę wchodzi tu również wzajemne satysfakcje emocjonalne i są coraz bardziej przez polskich socjologów współczesnych podkreślane, co jest odzwierciedleniem kierunku ewolucji małżeństw polskich (i w ogóle europejskich). Zdefiniowano powyżej pojęcie małżeństwa monogamicznego (związek jednego mężczyzny z jedną kobietą), gdyż pojęcie małżeństwa poligamicznego (wielżeństwo) jest w warunkach naszego społeczeństwa dla analizy socjologicznej nieprzydatne ze względu na niewystępowanie tej formy legalnego małżeństwa w naszym kraju, a polscy socjologowie rodziny — szczególnie w swych badaniach empirycznych — interesują się z reguły realiami polskimi.

Obok zalegalizowanych formalnych małżeństw wyróżniamy również — zgodnie z sytuacją w naszym współczesnym społeczeństwie — niezalegalizowane małżeństwa faktyczne, które nie zawarły oficjalnego ślubu, ale ze względu na charakter współżycia odpowiadają socjologicznym cechom małżeństwa (konbubinat, kohabitacja).

Wyróżniamy też rodziny małe (dwupokoleniowe) i duże (poszerzone). Rodzina mała (najczęściej spotykana w naszym kraju) występuje wówczas, gdy tylko dwa pokolenia, tzn. rodzice i ich pozostające w stanie wolnym dzieci, mieszkają w odrębnym wspólnym mieszkaniu i prowadzą jedno gospodarstwo domowe odrębne od gospodarstw innych krewnych.. Jeśli w identycznych warunkach (wspólnota mieszkaniowa i gospodarcza) egzystują trzy lub nawet cztery spokrewnione ze sobą pokolenia (z udziałem nawet niekiedy krewnych z linii bocznej, takich jak wujowie, ciotki, kuzyni), mamy wówczas do czynienia z rodziną dużą (poszerzoną), częściej występującą u nas na wsi niż w mieście, przeważnie zresztą w zredukowanej, szczątkowej postaci. Rodziny małe mogą być pełne lub niepełne (brak któregoś z rodziców lub bezdzietne małżeństwo). Rodziny patriarchalne, będące u nas w zaniku, oparte są na dominującej pozycji

i władzy ojca; natomiast będące ich nowoczesnym przeciwieństwem rodziny egalitarne preferują równouprawnienie męża i żony oraz większą swobodę i podmiotowość dzieci.

Socjologowie polscy operują też szerszym pojęciem „rodzina współczesna”, której dość pełna charakterystyka przedstawia się następująco: podstawową i preferowaną formą egzystencji rodziny współczesnej jest rodzina mała (dwupokoleniowa). Dominują rodziny pracownicze. Oprócz męża również żona najczęściej pracuje zawodowo poza domem, jakkolwiek nie jest zasada bezwzględnie obowiązująca. Rodzina planuje swą dzietność; więzi psychiczne (szczególnie emocjonalne) nabierają w jej ramach coraz większego znaczenia. Główna aktywność rodziny skupia się na wybranych jej funkcjach, które jednak wykonywane są w sposób bardziej pogłębiony. Powiązania rodziny dwupokoleniowej (małej) z mikrostrukturami wspólnotowymi słabną (szczególnie jej więź sąsiedzka). Rodzina staje się grupą coraz bardziej intymną. Wzrasta wewnątrzrodzinna tolerancja oraz akceptacja wewnątrzrodzinnego (w tym szczególnie małżeńskiego) egalitaryzmu, przy czym dopatrzeć się można coraz większej wyrozumiałości dla ideologicznych oraz związanych ze stylem życia różnic między pokoleniami. Instytucjonalny aspekt życia rodzinnego jest pomniejszony. Większego znaczenia nabiera interakcja oraz ekspresja osobowości członków rodziny niż dostosowanie się do norm i ról rodzinnych. Role i normy są już mniej szczegółowo i sztywno wyznaczone niż w tradycyjnej rodzinie instytucjonalnej, są w mniejszej niż dawniej mierze przypisane płci. Wiąż osobista zyskuje na znaczeniu w zestawieniu z więzią rzeczową.

Istotną rolę w naszych badaniach socjologicznych spełniają również pojęcia struktury i funkcji rodziny oraz świadomości członków rodziny.

Strukturę rodziny określa: liczba i rodzaj członków rodziny (liczba dzieci, liczba innych krewnych), układ ich pozycji i ról społecznych, przestrzenne ich usytuowanie, siła więzi instytucjonalnych i psychicznych łączących poszczególnych członków rodziny, świadcząca o większej lub mniejszej spójności (kohezji) rodziny, podział czynności oraz struktura wewnątrzrodzinnej władzy i autorytetów, łącząca się dość ściśle z układem pozycji społecznych, a także wewnątrzrodzinny rozkład miłości i względów.

Funkcja rodziny to wyspecjalizowane oraz permanentne działania i współdziałania członków rodziny, wynikające z bardziej lub mniej uświadamianych sobie przez nich zadań, podejmowanych w ramach wyznaczonych przez obowiązujące normy i wzory a prowadzące do określonych efektów głównych i pobocznych.

W analizie świadomości rodzinnej członków rodziny kluczową rolę odgrywa pojęcie modelu skonstruowane przez A. Kłoskowską i nazwane później „modelem świadomościowym”. „Modelem będę nazywać - stwierdza A. Kłoskowska - słowne, obrazowe lub jakiegokolwiek symbo-

liczne przedstawienie ludzkiego zachowania (instytucji, osobowości) mogące służyć za przykład i przedmiot odniesienia ocen i skonstruowane dla praktycznych celów społecznych"¹. Z pewnym uproszczeniem można powiedzieć, że model świadomościowy rodziny, męża czy żony — to po prostu sformułowany w czyjejś świadomości obraz idealnej rodziny (ideał rodziny), idealnego męża, idealnej żony. Model wiąże się z przyjętym systemem wartości, systemem postaw, warunkuje określone opinie, jest istotnym i dość kreatywnym elementem całego zespołu świadomościowego określonej jednostki odnoszącego się do kwestii rodzinnych i stanów rodziny.

Współcześni polscy socjologowie podjęli dość szeroki krąg zagadnień badawczych dotyczących rodziny — szczególnie współczesnej rodziny polskiej. Wskażemy tu zwięźle kierunki ich zainteresowań: 1) ontogenetyczne fazy rozwoju rodziny, 2) stosunki społeczno-rodzinne oraz interakcje wewnątrzrodzinne, 3) typologia form domu rodzinnego i analiza więzi pokrewieństwa, 4) rodzina a mikrostruktura społeczna, 5) rodzina a inne instytucje społeczne, w tym instytucje pracy, 6) rodzina a makrostruktura społeczna i społeczeństwo globalne, 7) rodzina a zdrowie, 8) patologia życia rodzinnego, 9) metodologiczne problemy badań nad rodziną. O rozłożeniu akcentów w tych badaniach wspomnimy jeszcze w innej części niniejszego artykułu.

III. SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA ROZWOJU SOCJOLOGII RODZINY W POLSCE

Socjologia rodziny jako oddzielna wyspecjalizowana subdyscyplina socjologii powstała w okresie międzywojennym w USA dzięki wzrostowi zainteresowań socjologów amerykańskich problemami rodziny, która przeżywała w Ameryce Północnej swoiste trudności adaptacyjne (ruchy migracyjne, superurbanizacja) wyrażające się m. in. w znacznym wzroście liczby rozwodów. W okresie powojennym socjologia rodziny uformowała się w szeregu krajów Europy, w tym także i w Polsce, gdzie począwszy od zakończenia II wojny światowej zaistniały istotne zmiany i długotrwałe procesy znajdujące istotne reperkusje w życiu rodzinnym. Zmiany ustrojowe, zmiana ustawodawstwa rodzinnego, gwałtowna industrializacja i związana z nią urbanizacja przeprowadzana w typowo rolniczym uprzednio kraju, wzmożona ruchliwość geograficzna spowodowana przemianami industrializacyjno-urbanizacyjnymi oraz przesunięciem wschodnich, zachodnich i północnych granic naszego kraju, umasowienie pracy zawodowej kobiet zmieniające znacznie rytm życia rodzinnego oraz układ pozycji społecznych w ramach rodziny, znaczna i szybka ewolucja oby-

¹ A. Kłoskowska, *Wzory i modele w socjologicznych badaniach rodziny*, Studia Socjologiczne 1962, nr 2, s. 24.

czajów — wszystko to spowodowało intensywne procesy wewnątrzrodzinne, zmieniało sytuację rodziny w układach mikrostrukturalnych, makrostrukturalnych i całym społeczeństwie globalnym, wpływało na wzorce życia rodziny i jej system wartości. Zmianom pozytywnym towarzyszyły konflikty i napięcia.

Rodzina zwróciła więc na siebie uwagę — także i badaczy — jako bardzo ważna grupa i instytucja społeczna podlegająca gwałtownym przemianom. Zainteresowania polskich socjologów rodziną zaczęły się wyraźniej upowszechniać na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych i rozwijały się intensywnie w latach sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych reaktywowano w Polsce wyeliminowane uprzednio przez politykę stalinowską badania socjologiczne, co umożliwiło także zainicjowanie socjologicznych badań nad rodziną. Wiadomo poza tym — wskazują na to rezultaty badań socjologicznych — że w Polsce rodzina jest wysoko cenioną przez społeczeństwo wartością, co stwarza społeczne zapotrzebowanie na diagnozy dotyczące życia rodzinnego i jego warunków oraz sposobów i środków jego optymalizacji. Obiektywnym przesłankom rozwoju badań nad rodziną towarzyszyły też — jak z powyższego wynika — pewne przesłanki natury świadomościowej, subiektywnej.

Problematyką rodziny zajmowała się socjologia polska również i przed wojną, ale w dość skromnym zakresie. Kilku znanych socjologów zajmowało się nią ubocznie na marginesie swych innych zainteresowań naukowych (F. Znaniński, L. Krzywicki, Z. Mysłakowski, B. Malinowski, J. Chałasiński, T. Szczurkiewicz). W okresie powojennym badacze rodziny świadomie raczej do nich nie nawiązywali. Lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte przyniosły imponujący rozwój badań nad rodziną w Polsce, które na przełomie tych lat doprowadziły do uformowania się socjologii rodziny jako odrębnej subdyscypliny badawczej, powstałej dzięki połączeniu kilku stosunkowo odrębnych nurtów badań nad rodziną kontynuowanych w ramach socjologii wsi, socjologii miasta, socjologii przestępczości i resocjalizacji, w pewnej mierze także w ramach socjologii pracy, szczególnie problematyki pracy kobiet w powiązaniu z ich sytuacją w rodzinie. Pod koniec lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych Polska znalazła się w europejskiej czołówce badań nad rodziną.

W latach sześćdziesiątych i początkach lat siedemdziesiątych uformowały się w Polsce trzy główne ośrodki badań nad rodziną: warszawski, katowicko-krakowski oraz poznański, które działają nadal. W drugiej połowie lat siedemdziesiątych i w latach osiemdziesiątych powstały i okrzepły dalsze ośrodki: lubelski (socjomedyczne problemy rodziny), szczeciński (problematyka rodzin ludzi morza), bydgoski (problematyka rodzin wiejskich) oraz gdański (rodzina a społeczność lokalna, przestępczość, wychowanie).

W pierwszej fazie rozwoju socjologicznych badań nad rodziną w okre-

się powojennym wykrystalizowały się najpierw następujące kierunki zainteresowań badaczy: 1) rodzina robotnicza (F. Adamski, W. Mrozek, Z. Tyszka); 2) rodzina chłopska (D. Markowska, B. Tryfan, częściowo B. Gałęski); 3) rodzina a praca, szczególnie praca kobiet (A. Kurzynowski, J. Piotrowski); 4) industrializacja i urbanizacja a rodzina (J. Turowski, Z. Tyszka); 5) rodzina a kultura i świadomość rodzinna (F. Adamski, A. Kłoskowska); 6) małżeństwo, narzeczeństwo i dobór małżeński (B. Łobodzińska); 7) rodzina a przestępczość (B. Maroszek).

Wielość badań nad rodziną prowadzonych równolegle przez kilka dyscyplin społecznych stworzyła potrzebę ich integracji oraz koordynacji. Ogólnopolskie działania koordynacyjne podjęto w 1976 r. Okazję do tego stworzył nowy system organizacji nauki w Polsce. Zorganizowano i sfinansowano centralnie ogólnopolskie problemy badawcze realizujące ważne cele — zarówno z poznawczego, jak i praktycznego punktu widzenia. Te ogólnopolskie instytucje badawcze jednoczące działalność badawczą wybranych uczonych z terenu całej Polski nazwano problemami centralnie sterowanymi. Jeden z takich problemów powołano w celu kontynuowania badań w odniesieniu do współczesnych rodzin polskich. W 1976 r. rozpoczęły się systematyczne, wielostronne multidyscyplinarne badania kontynuowane do 1980 r. włącznie w ramach ogólnopolskiego centralnie koordynowanego problemu o symbolu M.R.III.18 odnoszącego się do współczesnych rodzin polskich. Po zamknięciu pięcioletniego cyklu badań (1976 - 1980) powołano jako ich kontynuację kolejny ogólnopolski problem oznaczony symbolem W.11.9, będący właściwie zmodyfikowaną i uaktualnioną wersją problemu M.R.III.18, realizowaną w latach 1981-1985. Aktualną poszerzoną kontynuacją dwóch wymienionych powyżej badawczych problemów jest ogólnopolski centralny program badań podstawowych oznaczony symbolem CPBP.09.02 zatytułowany „Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich”, którego realizacja przewidziana jest na lata 1986 - 1990. Centrum koordynacyjne wszystkich trzech pięcioletnich cykli (problemów) badawczych znajdowało się (i nadal znajduje) w Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Merytoryczną koordynację od początku sprawuje Zakład Socjologii Rodziny Instytutu Socjologii UAM w Poznaniu, a funkcję kierownika czyli koordynatora I stopnia wszystkich trzech następujących po sobie problemów (cykli) badawczych pełnił (i pełni nadal) autor niniejszego artykułu.

Dotychczasowe ogólnopolskie, centralnie sterowane badania nad rodziną miały charakter badań multidyscyplinarnych. Wiodącą rolę w tych badaniach spełniała socjologia integrując i ukierunkowując poczynania badawcze innych dyscyplin — szczególnie takich, jak ekonomia, demografia, psychologia, pedagogika, etnografia, nauki prawne, politologia (w jej części dotyczącej polityki społecznej), etyka. Socjologia rodziny zyskała dodatkową istotną funkcję: wiodącą funkcję integrowania i metodologicznego inspirowania innych nauk społecznych zaangażowanych

w badania nad rodziną. Uzyskano już dotychczas i wstępnie usystematyzowano znaczne rezultaty badań publikując na ich podstawie ponad 1200 prac, w tym kilkadziesiąt książek reprezentujących kilka podstawowych dyscyplin społecznych. W 1990 r. nastąpi generalna synteza całokształtu piętnastoletnich badań.

Kierunki badań i metodologię wymienionych centralnych problemów (programów) badawczych scharakteryzujemy pokrótce we właściwym fragmencie następnego podrozdziału.

IV. KONCEPCJE TEORETYCZNE I KIERUNKI BADAN

Socjologia rodziny — w tym także polska socjologia rodziny — nie jest zbyt intensywnie „nasycona” koncepcjami teoretycznymi. Wprawdzie już w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych niektórzy znani socjologowie rodziny (szczególnie H. T. Christensen oraz W. J. Goode) postulowali niezbędność budowy „teorii rodziny” w oparciu o licznie nagromadzone rezultaty szczegółowych badań empirycznych, ale niewiele dotychczas w tym zakresie zrobiono. Będące dziewiętnastowiecznym wytworem Zachodu próby teorii rodziny związane z pozytywizmem, ewolucjonizmem i kierunkiem anarchistycznym nie znajdują odzwierciedlenia we współczesnej polskiej socjologii rodziny, nie mamy więc podstaw żeby się nimi bliżej zainteresować². Dwudziestowieczne psychoanalityczne interpretacje życia rodzinnego wiązały się z psychologią³, a dotyczące rodziny teoretyczne koncepcje T. Parsona i C. Lévi-Straussa nie doczekały się w Polsce świadomej recepcji i zastosowania w badaniach.

Współczesne polskie socjologiczne badania rodziny (w swej znacznej części) mają przeważnie charakter badań empirycznych, których wykonawcy nie werbalizują wyraźniej jakichś ogólnoteoretycznych założeń badawczych opierając się na standardowych regułach formułowania problemu badań, gromadzenia materiałów i ich uogólnienia. Nie mniej mieliśmy i mamy do czynienia z mniej czy bardziej zaznaczającymi się próbami czy wręcz dążeniami oparcia swych działań badawczych na ogólniejszych założeniach teoretyczno-metodologicznych.

W latach sześćdziesiątych i początkach lat siedemdziesiątych pewien wpływ wywierała na polskie badania teoria istotnego wpływu industrializacji i postępującego rozwoju nauki na przeobrażenia rodziny współczesnej, wiązana głównie z nazwiskami W. F. Ogburna i M. Nimkoffa⁴. W myśl wspomnianej teorii istotnymi efektami tych wpływów są:

² Charakterystykę tych teorii można znaleźć w książce F. Adamskiego, *Socjologia małżeństwa i rodziny*, Warszawa 1982, rozdział IV. Jest tam także mowa o trzech zachodnich dwudziestowiecznych teoriach rodziny, które w gronie polskich socjologów badających rodzinę nie znalazły świadomych reperkusji.

³ Zob. Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, Warszawa 1979, s. 20 - 23.

⁴ W. F. Ogburn, M. F. Nimkoff, *Technology and the Changing Family*, Cambridge, Massachusetts 1955.

1) wzrost liczby rozwodów, 2) rozpowszechnienie kontroli urodzin i zmniejszenie rozmiarów rodziny, 3) zmniejszenie się autorytetu męża i ojca, 4) wzrost kontaktów seksualnych poza małżeństwem, 5) wzrost liczby mężatek (a także mężów) pracujących zawodowo poza domem, 6) wzrost indywidualizmu i wolności osobistej członków rodziny, 7) w coraz większym stopniu występujące przekazywanie państwu funkcji opiekuńczych spełnianych dotąd przez rodzinę, 8) stopniowy zanik postępowania według norm religijnych w małżeństwie i rodzinie, 9) zmiany w działalności gospodarstwa domowego, 10) industrializacja powodująca rozwój miast, co wtórnie w sposób istotny wpływa na życie rodzinne (społeczno-kulturowa urbanizacja rodzin), 11) coraz większe znaczenie emocjonalnych funkcji rodziny.

Na gruncie polskim teoria ta w mniejszej mierze inspirowała refleksję teoretyczną, bardziej zaś wpływała na ukierunkowanie badań empirycznych i na interpretację uzyskanych danych empirycznych. Przede wszystkim weryfikowano twierdzenia tej teorii konfrontując ją z realiami polskiej rzeczywistości społecznej. Nie była to recepcja bezkrytyczna; wszelkie stwierdzone rozbieżności tłumaczono specyficznymi warunkami egzystencji oraz cechami społeczeństwa polskiego i jego kultury, wskazywano na mechanizmy społeczne i społeczno-ekonomiczne nie uwzględniane należycie przez wspomnianą teorię. Niektórzy autorzy skłonni byli umieszczać istotny niewątpliwie wpływ industrializacji i urbanizacji w kontekście innych znaczących wpływów pozostających z industrializacją w istotnych związkach i interakcjach⁵. Teoria ta podlegała więc adaptacji do warunków polskich i określonym modyfikacjom w procesie badań empirycznych, jakkolwiek nikt tych zmian w sposób syntetyczny nie podsumował.

Warto również odnotować próbę zastosowania zmodyfikowanej znacznie teorii modernizacji do analizy przeobrażeń rodziny chłopskiej w Polsce⁶. Sposób badań polegał na sprzężeniu „analizy przemian w bazie materialnej wsi oraz w ogólnej sytuacji społeczeństwa polskiego z analizami zmian kulturowych, psychologicznych i świadomościowych ludności chłopskiej”, w tym także, oczywiście z analizami przemian rodziny chłopskiej⁷.

W pierwszej połowie lat siedemdziesiątych ukształtowała się w Polsce (a potem rozwinęła) teoretyczno-metodologiczna koncepcja badań nad rodziną, którą by można nazwać metodą wieloaspektowej, integralnej

⁵ Zob. Z. Tyszka, *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji*, Warszawa 1970; tenże, *Wież zewnętrzna rodziny robotniczej rejonu uprzemysławianego w procesie przemian*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1985, z. 1.

⁶ Nawiązując do sformułowań B. Gałęskiego próbę taką podjął L. Kocik w pracy *Rodzina chłopska w procesie modernizowania się wsi polskiej*, Kraków 1986.

⁷ Ibidem, s. 7.

analizy życia rodzinnego⁸. Nie mamy tu do czynienia z jakąś teorią samoistną, oderwaną od praktyki badań empirycznych. Są to kierowane założeniami teoretycznymi reguły postępowania badawczego wynikające również jednocześnie z doświadczeń kontynuowanych badań empirycznych w odniesieniu do współczesnych rodzin polskich. Koncepcja ta ma więc wyraźne ukierunkowanie metodologiczne, przy czym założenia metodologiczne mają wpływać także na metodyczno-techniczną stronę badań. W nawiązaniu do ogólnych założeń formułuje się szczegółowe dyrektywy badawcze odnoszące się do analizy życia rodzinnego oraz związków i interakcji rodziny z zewnętrznymi strukturami i procesami społecznymi, a także społeczeństwem jako całością.

Ogólnie rzecz biorąc, charakteryzowany obecnie system założeń teoretyczno-metodologicznych odnoszących się do badań nad rodziną można z pewnym uproszczeniem sprowadzić do sześciu podstawowych reguł czy zasad postępowania badawczego: 1) zasada analizy struktur i procesów życia rodzinnego w kontekście formacji społeczno-ekonomicznej i jej etapów rozwojowych, z uwzględnieniem kręgu kulturowego; 2) zasada analizy struktur i procesów życia rodzinnego w kontekście relacji: makrostruktura — mezostruktura — mikrostruktura społeczna; 3) zasada wieloaspektowego ujęcia problematyki rodziny w trakcie badań empirycznych i opracowania ich rezultatów oraz także w trakcie dokonywania teoretycznych analiz i syntez; 4) zasada jednoczesnego posługiwania się wieloma technikami badawczymi; 5) zasada łączenia analizy ilościowej z jakościową; 6) zasada łączenia (w miarę potrzeby i możliwości) analizy socjologicznej z analizami innych nauk społecznych; centralna integrująca rola socjologii rodziny w tych analizach.

Pełna, wieloaspektowa analiza rodziny (szczególnie współczesnej) powinna zmierzać w następujących kierunkach: 1) rodzina a makrostruktura społeczna i społeczeństwo globalne (np. polskie) wraz z jego systemem społeczno-ekonomicznym, prawnym, kulturowym; 2) miejsce rodziny (danego typu rodziny) w mikrostrukturze społecznej i społeczności lokalnej; 3) materialne podstawy życia rodzinnego z uwzględnieniem gospodarstwa domowego; 4) kulturalne i kulturowe aspekty życia rodzinnego — uczestnictwo w kulturze członków rodziny, w tym na terenie domu rodzinnego, także wykształcenie i jego rodzinne skutki; 5) ukształtowanie struktury rodziny; 6) funkcje pełnione przez rodzinę; 7) świadomość członków rodziny dotycząca życia rodzinnego, a więc postawy, opinie, poglądy, uznawane wartości, modele świadomościowe; 8) w przypadku dokonywania analizy porównawczej życia rodzinnego w przekroju makrostrukturalnym niezbędne jest również wzięcie pod

⁸ Zob. *Metodologiczne problemy badań nad rodziną*, pod red. Z. Tyszki, Poznań 1980; Z. Tyszka, *Metoda wieloaspektowej integracji analizy życia rodzinnego*, w: *Społeczne konsekwencje integracji i dezintegracji rodziny*, pod red. M. Ziemskiej, Warszawa 1986.

uwagę zróżnicowania ponadkrajowych systemów kulturowych z uwzględnieniem charakteru kultury religijnej (krąg kulturowy chrześcijaństwa, islamu itp.); 9) analiza porównawcza realnych, empirycznie stwierdzonych cech rodziny z modelem teoretycznym rodziny współczesnej lub wybranymi jego elementami. Ten ostatni nurt analizy nie jest konieczny, ale można go stosować.

Wyliczone aspekty życia rodzinnego warunkują się nawzajem w sposób bardziej lub mniej decydujący (zasadniczy) w zależności od swego znaczenia w hierarchii struktur i procesów społecznych. Szczegółowsze reguły określają zasady tych uwarunkowań.

Scharakteryzowany powyżej teoretyczno-metodologiczny system badawczy rzutował w pewnej przynajmniej mierze na koncepcje badawcze przyjęte w centralnych programach badawczych poświęconych współczesnym rodzinom polskim — w tym na samo postawienie generalnego problemu badań, który sformułowano następująco: w jakim kierunku, w jaki sposób i pod wpływem czego przeobrażają się współczesne rodziny polskie, zespół ich regulatorów oraz osobowościowa i behawioralna sfera jednostek wchodzących w ich skład? Tak szerokie ujęcie problemu zobligowało do badań multidyscyplinarnych, a nawet — w miarę możliwości — interdyscyplinarnych, które są skomplikowane i trudne.

W aktualnym centralnym programie badawczym CPBP.09.02 kontynuowane są interdyscyplinarne badania w ramach 8 grup tematycznych, które w zasadzie odzwierciedlają aktualne podstawowe kierunki badań nad rodziną w Polsce: 1. Rodzina a struktura społeczna (kreatywna rola przynależności rodzin do klas i warstw społecznych, grup społeczno-zawodowych, typów środowisk, interakcje z innymi niż rodzina mikrostrukturami społecznymi). 2. Rodzina i jej normatywne oraz aksjologiczne aspekty a polityka społeczna. 3. Podstawy integracji małżeństwa i rodziny oraz jej psychospołeczne konsekwencje. 4. Procesy socjalizacji i wychowania w rodzinie. 5. Rodzina a rozwój jednostki (w ciągu życia). 6. Patologia życia rodzinnego, jej przejawy i konsekwencje — zapobieganie i przeciwdziałanie temu zjawisku. 7. Rodzina a zdrowie. 8. Ogólna synteza rezultatów badań — obraz syntetyczny współczesnych rodzin polskich i kierunek ich przeobrażeń.

Badania socjologiczne najintensywniej są reprezentowane w grupach tematycznych: 1, 2, 6, 7 i 8.

V. GŁÓWNE TWIERDZENIA O RZECZYWISTOŚCI EMPIRYCZNEJ»

Wielość badań nad rodziną w Polsce pozwala na dość dokładne zapoznanie się z wieloma różnorodnymi szczegółowymi zjawiskami życia rodzinnego w naszym kraju. Dla uzyskania jednak bardziej ogólnego

⁹ W niniejszym podrozdziale nawiązuję przede wszystkim (ale nie tylko) do

obrazu niezbędne są uogólnienia tych wielokierunkowych i częściowo rozproszonych badań¹⁰. Mimo istniejących trudności, jakie napotykamy w trakcie syntetyzowania wyników badawczych uzyskanych przez różnych socjologów, próby takie były podejmowane i ułatwią nam niewątpliwie zwarte ujęcie obfitych rezultatów badań.

W Polsce procesy nowoczesnych zmian w rodzinie toczyły się w przeważającej mierze w powojennym czterdziestolecu, w okresie istnienia PRL, częściowo jednak sięgały czasów dawniejszych, niektóre nawet XIX wieku. W okresie powojennym nastąpiło znaczne ich przyspieszenie, uruchomiły się istotne procesy ekonomiczno-społeczne wywierające znaczący wpływ na życie rodzinne (m.in. intensywna industrializacja i urbanizacja oraz wzmożona ruchliwość geograficzna i społeczna, o których zresztą była już w niniejszym artykule mowa). Rozpadały się rodziny duże (wielopokoleniowe) i przestrzenne zgrupowania krewnych mieszkających uprzednio oddzielnie, ale w pobliżu siebie, zintegrowane przedtem przestrzennie i społecznie (silne więzi rodzinne); rozproszyły się po całej Polsce i rozwarstwiły. Powstawały kręgi familijne niejednorodne kulturowo, a sprzyjały temu urbanizacja społeczna oraz masowe kształcenie na poziomie średnim i wyższym. Niemniej więź familijna w bliższej rozproszonej rodzinie polskiej nadal się utrzymuje i jest silniejsza, niż w wielu innych krajach. Polepszenie warunków higienicznych życia całego społeczeństwa w okresie powojennym (w stosunku do czasów minionych), rozwój służby zdrowia, poszerzenie zakresu opieki lekarskiej spowodowało znaczne zmniejszenie się biologicznych fatalizmów w życiu rodziny w porównaniu nawet z niedaleką, międzywojenną przeszłością. Niemniej pozostała do pokonania narastająca — zwłaszcza ostatnio — bariera trudności ekologicznych. Rozwój sektora gospodarki socjalistycznej znacznie przyspieszył wzrost liczby rodzin nieprodukcyjnych (takich, które nie posiadają własnego warsztatu pracy), szczególnie w mieście. Na rzecz egalitaryzacji rodziny (szczególnie małżeństwa) w Polsce powojennej zadziałała masowa aktywizacja zawodowa zamężnych kobiet oraz wyraźny wzrost poziomu ich wykształcenia. Egalitaryzm małżeński poczynił wyraźnie znaczniejsze postępy w dziedzinie upraw-

następujących prac polskich autorów syntetyzujących empiryczny dorobek badawczy rodzimej socjologii oraz dostępne źródła statystyczne: A. Olszewska-Ładyka, *Rodzina*, Warszawa 1964; B. Łobodzińska, *Rodzina w Polsce*, Warszawa 1974; A. Dodziuk-Lityńska, D. Markowska, *Współczesna rodzina w Polsce*, Warszawa 1975; *Przemiany rodziny polskiej*, pod red. M. Komorowskiej, Warszawa 1975; Z. Tyszka, *Rodziny współczesne w Polsce*, Warszawa 1982; *Wybrane kategorie współczesnych rodzin polskich*, pod red. Z. Tyszki, Poznań 1984; *Końcowa synteza rezultatów badań ogólnopolskiego problemu M.R.III.18*, Poznań 1981 (maszynopis); *Końcowa synteza rezultatów badań ogólnopolskiego problemu W.11.9*, Poznań 1986 (maszynopis).

¹⁰ Do integracji badań przyczynia się scharakteryzowany już uprzednio centralny program badawczy.

nień współmałżonków niż w zakresie podziału obowiązków rodzinnych, które żonę (mimo że przeważnie pracuje zawodowo) znacznie bardziej obciążają niż męża — zgodnie z utrzymującą się tradycyjną obyczajowością. To podwójne obciążenie żon pracą zawodową i domową prowadzące w części przypadków do ich krańcowego przeciążenia jest jednym z istotnych problemów społecznych czekających nadal na rozwiązanie lub choćby wyraźniejsze złagodzenie występujących trudności. Świadomość współmałżonków jest bardziej proegalitarystyczna niż współczesne realia polskiego życia rodzinnego. Państwo socjalistyczne starało się rozbudować (w różnych okresach z różnym skutkiem) instytucjonalne kompensacyjne „zaplecze” egzystencji rodziny, która stopniowo traciła swe oparcie w grupach wspólnotowych. Maleje też liczba rodzin dużych (poszerzonych) na rzecz rodzin małych (dwupokoleniowych). Proces ten był i jest hamowany brakiem dostatecznej ilości nowych mieszkań dla nowo zawieranych małżeństw, koniecznością opieki nad starszym, zniechędzającym pokoleniem lub systematyczną opieką nad wnukami świadczoną przez najstarsze pokolenie (dziadkowie) ze względu na zatrudnienie zawodowe poza domem obojga małżonków średniego pokolenia. Generalnie rzecz biorąc, zmalała dzietność rodzin — najczęściej spotykamy rodziny z dwojgiem i trojgiem dzieci; rodziny z jednym dzieckiem — zwłaszcza w mieście — nie należą do rzadkości. Przeciętna dzietność w mieście jest mniejsza niż na wsi — sytuacja taka utrzymuje się nieustannie. Jest to efekt rozpowszechniającej się świadomej regulacji urodzin, a także wzrastającego naporu zyskujących coraz bardziej na znaczeniu wartości konkurencyjnych w stosunku do satysfakcji związanych z posiadaniem i wychowywaniem dzieci. Wzrosło znaczenie więzi emocjonalnej w rodzinie: wzrosły także wymagania pod adresem współmałżonka i małżeństwa — żony i mężowie oczekują więcej satysfakcji osobistych niż to miało miejsce w przeszłości. Wzrósł również zakres swobody dzieci w rodzinie, ale skomplikowały się (zwłaszcza w miastach) warunki wypełniania przez rodzinę funkcji socjalizacyjno-wychowawczej. Materialno-ekonomiczna funkcja rodziny nie straciła swej dawnej rangi i ważności. Wzrosło poczucie intymności życia wewnątrzrodzinnego; zmalała funkcja kontrolna rodziny poza środowiskiem domowym.

Na kształt współczesnej rodziny polskiej wywiera niewątpliwie istotny wpływ czynnik tradycji kulturowej, tzn. zastane i szybciej lub wolniej zmieniające się normy, wzory i wartości społeczne. Wpływ mają też historycznie ukształtowane tradycje narodowe oraz zanikające u nas tradycje regionalne. Polską kulturę rodzinną, jej zakres, można określić jako specyficzne. Wartości życia rodzinnego są przez Polaków szczególnie cenione, wiele badanych środowisk społecznych w swym systemie wartości na pierwszym miejscu stawia wartości życia rodzinnego. Tkwią one głęboko w realizowanych wzorach życia rodzinnego. Tłumaczy to po

części mniejszą liczbę rozwodów w naszym kraju w porównaniu z wieloma innymi krajami europejskimi. Typową cechą Polaków jest także poszanowanie dla rodziców (i w ogóle ludzi starszych — ostatnio malejąca), poczucie więzi z nimi i ich rodzicami (czyli własnymi dziadkami), kultywowanie pamięci o zmarłych przodkach, czego obrzędowym i zarazem emocjonalnym wyrazem jest niezwykle u nas uroczyste obchodzony Dzień Zmarłych, sięgający swymi tradycjami prahistorii narodu polskiego. Nigdzie w Europie poza Polską jego ranga nie jest taka wysoka.

Dostrzec też można istnienie silnej więzi — zwłaszcza emocjonalnej i towarzyskiej — z bliższymi krewnymi z linii bocznej (usamodzielnieni bracia i siostry). Jest ona tym silniejsza, im mniejsze różnice kulturowe (wykształcenie i typ miejscowości) występują między nimi. Zaznacza się też wyraźne zespolenie tradycji rodzinnych z patriotycznymi. Jest to zapewne w znacznej mierze dziedzictwo narodu żyjącego dłużej czas pod zaborami — i to w okresie, kiedy w całej Europie formowały się silne uczucia narodowe (XIX w.). Nie mając własnego państwa oraz odczuwając niedobór własnych instytucji kulturalnych i oświatowych, nasi dziadkowie i pradziadkowie uczynili z rodziny bastion polskości. Tu przekazywano z pokolenia na pokolenie mowę ojczystą, narodowe tradycje i obyczaje, uczono historii Polski i pieśni powstańczych, wpaiano przekonania o konieczności jej odrodzenia. Czasy okupacji lat 1939 - - 1945 ugruntowały jeszcze ten stan, patriotyczna funkcja rodziny uległa jeszcze wzmocnieniu. Poddana w przeszłości ciężkim próbom historii rodzina polska jest zdecydowanie patriotyczna, co jednak bardziej wyraża się w przywiązaniu do tradycji narodowych i ich bronieniu, niż w codziennych powszednich działaniach na rzecz ojczyzny.

Występują też określone związki współczesnych rodzin polskich z religią, co wymagałoby dokładniejszego i poddanego rygorom naukowym zbadania.

Przyjrzyjmy się cechom współczesnych rodzin polskich w sposób bardziej systematyczny i przedstawmy je w postaci zwięzłego uogólnienia. W świetle badań empirycznych można dojść do uzasadnionego wniosku, że abstrakcyjnie pojmowana rodzina polska występuje w realnym życiu w postaci wielu zróżnicowanych odmian i typów w zależności od przynależności danych konkretnych rodzin do określonej klasy społecznej, warstwy, grupy społeczno-zawodowej, społeczności lokalnej typu wieś-miasto. Niektóre wyselekcjonowane, powtarzalne w większości środowisk społecznych i odpowiednio ogólne cechy tych realnie istniejących rodzin tworzą po ich zsumowaniu ogólną kategorię pojęciową, którą nazywamy współczesną rodziną polską.

Warto określić, jak kształtuje się w świetle badań empirycznych globalny, syntetyczny obraz przeciętnej współczesnej rodziny polskiej. Jakie

są jej powtarzalne cechy, to znaczy te same, które występują w aktualnie istniejących i zbadanych typach i kategoriach rodzin. Jaka więc jest współczesna rodzina polska, zwłaszcza pracownicza? Jest to rodzina:

- znacznie już oddalona od wzorców tradycyjnej, klasycznej rodziny instytucjonalno-patriarchalnej;

- z uaktywnioną zawodowo żoną i zarazem matką;

- niemal całkowicie egalitarna w uprawnieniach współmałżonków i znacznie mniej egalitarna w podziale obowiązków;

- z wewnętrznymi napięciami wywołanymi podwójnymi rolami kobiet (rodzinne i pracownicze) i ich przeciążeniem;

- akceptująca wzory i modele ograniczonej dietności;

- rozpowszechniająca się coraz bardziej w formie rodziny małej (dwupokoleniowej) kosztem stopniowej, niezbyt szybkiej redukcji rodzin dużych;

- posiadająca istotne związki z pozafamilijną mikrostrukturą społeczną (pominąwszy sąsiedztwo — zwłaszcza miejskie) w tym z lokalnymi i pracowniczymi instytucjami sformalizowanymi;

- ceniąca materialne podstawy swego życia przy jednoczesnym znacznym zaawansowaniu wewnętrznych więzi emocjonalnych oraz wzroście interakcji osobowości współmałżonków, a także rodziców i dzieci. Znacznie wzrosło znaczenie emocjonalno-ekspresyjnej funkcji rodziny;

- o zaznaczającym się procesie indywidualizacji swoich członków, różnie zaawansowanym w poszczególnych środowiskach społecznych;

- o rozbudowanej funkcji socjalizacyjno-wychowawczej w skomplikowanych warunkach społecznych (wzrost liczby i obszarów społeczności miejskich i wielkomiejskich, zwiększone wymagania wychowania współczesnego). Daje się zaobserwować trudności w wypełnianiu tych funkcji;

- pozostająca w znacznej interakcji z kulturą masową;

- o zdecydowanie prorodzinnej świadomości. Świadomość rodzinna przerasta w większości przypadków realia rzeczywistego życia rodzinnego, jest bardziej nowoczesna.

W pierwszej połowie lat osiemdziesiątych weryfikowano w ramach centralnego programu badawczego CPBP.09.02 zespół hipotez uzyskując w określonych wziętych pod uwagę aspektach najnowszą wiedzę dotyczącą współczesnych rodzin polskich egzystujących w zmieniających się warunkach ogólnospołecznych. Bardzo skrótowo rzecz ujmując, weryfikacja hipotez doprowadziła do sformułowania następujących stwierdzeń:

1. Status społeczny i środowiskowy (wieś — miasto) rodziny nadal jeszcze wyznacza znaczną część cech i procesów rodziny, a także świadomość rodzinną jej członków, jakkolwiek postępujące procesy unifikacyjne o charakterze kulturowym zmniejszają stopniowo szereg różnic ze

względu na stopniowe „przybliżanie się” ku sobie wzorców kulturowych regulujących życie rodzinne a związanych z poszczególnymi makrogrupami i środowiskami. Czynnikiem różnicowania towarzyszą procesy upodabniania.

2. Dość niejednoznaczny okazał się wpływ naszej polskiej sytuacji kryzysowej pierwszej połowy lat osiemdziesiątych na rodzinę. Zaobserwowano w niektórych aspektach życia rodzinnego wpływy ujemne. Powstały liczne utrudnienia życiowe, które musieli pokonywać członkowie rodzin. W związku z tym wzrosła szczególnie ranga ekonomicznej funkcji rodziny — zarówno w mieście, jak i na wsi (dostarczenie członkom rodziny dóbr konsumpcyjnych, zabiegi oszczędnościowe). Ze względu na zmniejszoną wydolność zewnętrznej infrastruktury zwiększyła się rola opiekuńczo-zabezpieczającej funkcji rodziny, a nawet nastąpiły w niektórych kategoriach rodzin przeciążenia w tym zakresie.

Z drugiej strony powstały na zewnątrz pewien stan zagrożenia w stosunku do rodzin jako grup społecznych oraz ich członków powodował reakcję obronną rodziny wzmagając solidarność i współdziałanie członków rodziny pokonujących określone trudności. Rodzina zyskała na wartości, stała się jeszcze bardziej potrzebna, ludzie niejako „okopali się” w swoich rodzinach.

3. Aktualne rozwiązania prawne są mniej więcej adekwatne do kierunku przeobrażeń rodziny polskiej oraz jej aktualnego stanu, natomiast polityka społeczna wymaga korekt dostosowawczych. Aktywność polityki społecznej wobec rodziny ograniczona była sytuacją ekonomiczną kraju i nie zawsze najlepiej adresowana do odpowiedniej klienteli. Nie wypracowano też dotychczas jednolitych „długofalowych” i konsekwentnych założeń polityki społecznej wobec rodziny.

4. Występuje wywołany makroprocesami cywilizacyjnymi wzrost konfliktów rodzinnych prowadzących do zwiększenia dezintegracji rodziny, który dotychczas nie doprowadził do wyraźniejszego zwiększenia rozwodowości.

5. Istnieje wyraźny i ścisły związek między różnymi przejawami patologii w rodzinach (tam, gdzie ona występuje) a dewiacyjnymi zachowaniami jej członków, co szczególnie daje się zaobserwować w rodzinach o skumulowanych czynnikach patogennych. Źle oddziałuje niepełność rodziny oraz przestępczość przeciwko rodzinie.

6. Społeczne usytuowanie rodziny w makrostrukturze, mezostrukturze i mikrostrukturze różnicuje w sposób istotny procesy socjalizacji i wychowania w rodzinie.

7. Dezintegracja rodziny, a nawet pierwsza faza reintegracji ujemnie wpływa na cechy osobowości potomstwa.

8 Szczególnie istotny wpływ na socjalizacyjno-wychowawcze funkcjonowanie rodziny wywierają inne funkcje pełnione przez rodzinę (spo-

sób ich pełnienia). Wpływ ten wywierają szczególnie funkcje: kontrolna, materialno-ekonomiczna oraz prokreacyjna.

9. Podstawą integracji małżeństwa i rodziny jest przede wszystkim właściwy dobór małżeński.

THE SOCIOLOGY OF FAMILY IN POLAND

S u m m a r y

The article contains the characterization of the development of the sociology of family in Poland, determines its basic notions and problems and presents main directions of research and its methodology. The author characterises the all-Polish programme of research on family, includes a summary of results obtained by Polish sociologists and presents main theses concerning the features of contemporary Polish families, their interactions with outside structures, the directions of their transformations and their internal processes.

The dynamic development of the sociological research on family initiated in the end of the 1950s, has provided a detailed analysis of modern Polish families and offered valuable insights into the mechanisms of their evolution and the directions of changes.